

FİZULİ MUSTAFAYEV

AZƏRBAYCAN
KİNOSUNUN DİLİ

“Elm və təhsil”
Bakı - 2023

Baş redaktor: N.B.Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor: İ.O.Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: N.F.Seyidəliyev
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Tətbiqi dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru

A.Ə.Bayramov
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Müasir Azərbaycan dili: onun tədrisi və metodikası kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru

Fizuli Mustafayev. Azərbaycan kinosunun dili.
Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 344 səh.

4602000000 qrifli nəşr
N-98-2023

© Fizuli Mustafayev, 2023

ÖN SÖZ

Bəşəriyyətin qədəm qoyduğu 20-ci əsrin ən əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri kinonun yaranması və bu sahədə texniki imkanların sürətlə dəyişməsidir. Müasir dünyanın inkişaf mənzərəsini müəyyənləşdirən mühüm prinsiplərdən biri də kino şəbəkəsinin genişlənməsidir. İndi ən yeni texnoloji möcüzələr də kinonun istehsalı, təqdimatı və müxtəlif kanallarla ötürülməsi sahəsində baş verir. Maraqlı kino sisteminin yarandığı, hadisələrin baş verdiyi məqam-daca milyonlarla insanın ondan xəbər tutduğu hazırkı dövrdə adı çəkilən sahənin fəaliyyəti günümüzün fenomeni sayılır. İnternet şəbəkəsinin genişlənməsi ilə kino texnikasının inkişafı elektron erası olan XXI əsrдə daha inamlı addımlar atır. Əslində kino sahəsindəki müasir texnoloji sıçrayışlar, bir çox anlayışların məzmun və funksiyasının dəyişməsindəki bu sürət sivilizasiyalar arasındaki tarixi estafetdə növbəti mərhələdən xəbər verir. Bu mərhələdə texnogen kəşflər, sosial inqilablar, sinfi və irqi ideologiyalar, tarixi hərəkətə gətirən passionar güc ideoloji stimul, qlobal kontekst rolunu və missiyasını itirir. Tərəqqinin təkcə strukturu, enerji mənbəyi, hərəkət orbiti yox, həm də

konsepsiyası dəyişir. Bəşər sivilizasiyasının bu əsaslı keyfiyyət dəyişmələrində, o cümlədən bütün dünya xalqlarının maraq dairəsinə çəvrilən kino da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Artıq bu gün cəmiyyətin sosial strukturunda, eləcə də estetik və mənəvi sərvətlər sistemində özünəməxsus yer tutan, spesifik ifadə vasitələri olan kino milyonlarla tamaşaçıya təsir edə bilən qüdrətli vasitəyə çəvrilmişdir. Universal səciyyə daşıyan bədii-sənədli və televiziya filmləri eyni zamanda, vasitəli ünsiyyətin yeni formalarını üzə çıxarmışdır. Film ekranında danışan aparıcı və kinoaktyorlar milyonlarla resipiyyentə eyni vaxtda müraciət etməklə ünsiyyətə cəlb olunanların sayını artırır. Kinonu televiziyadan (oxşarlıqları olsa da), mətbuatdan fərqləndirən bu xüsusiyyət yeni nitq şəraiti və spesifik qavrama mühiti yaradır.

Bu cəhətlərinə görə müasir kinonun problemləri ilə elmin ən müxtəlif sahələri məşğul olur. Digər tərəfdən dil və nitqlə ayrılmaz şəkildə bağlı olan bir məqam – kinonun məlumatı həm sözlər, həm də təsvirlə çatdırması (bu televiziya ilə oxşarlıqdan) xüsusiyyəti də böyük ekranda dil proseslərinin tədqiqini aktual mövzuya çevirir. Elə buradaca qeyd etməliyik ki, informasiyanın verilməsində audiovizuallığa – görmə və eşitməyə əsaslanma sırf dil, nitq mövzusudur. Mahiyyət etibarilə kinoya, xüsusilə telefilmlərə xas olan audiovizuallıq isə “təsvir-səs-nitq” üçlüyüünün vəhdətindən başqa bir şey deyildir.

Kino dili problemi sovet-rus dilçiliyində aktual araşdırma mövzusu olmuşdur. İlk dövrlərdə filmin təbiəti, kommunikativ aspektləri, estetik prinsipləri barədə disküssiyalar aparılmış və təbii ki, bu araşdırırmalar fonunda ekranın dil və üslub problemlərinə də toxunulmuşdur. Buzim tədqiqatımızda kinonun dil xüsusiyyətləri onun spesifikasi ilə əlaqələndirilir və bu spesifiklik ekranda verilən materialların təhkiyəsinə, dialoqların quruluşuna, aktyorların nitqinə, intonasiya-tələffüz çalarlarına, həmçinin, leksik, qrammatik və sintaktik hadisələrə xüsusi tələblə ya-naşlığı şərtləndirir. Digər tərəfdən, belə bir cəhət vurğulanır ki, hazırda kino dili şifahi nitq əsasında formalaşmış və tədricən onun ən emosional və ekspressiv növünə çevrilmişdir. Bu günədək radio dili sahəsindəki tədqiqatların yaranması getdikcə televiziya və kino dilinin spesifikliyini üzə çıxaran elmi tədqiqatlara da təkan vermişdir. Bu əsərlər isə öz növbəsində ekran dilinin bir sistem halında öyrənilməsini daha da aktuallaşdırmışdır.

Bəllidir ki, dildə gedən proseslərlə cəmiyyətin inkişafi arasında sıx əlaqə vardır. Bütün bunlar cəmiyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olduğundan mürəkkəb hadisə sayılır. Yəni dildə və onun ayrı-ayrı qatlarında cəmiyyətdəki inkişafın təsirinə müəyyən reaksiya özünü göstərir. Bu, ədəbi nitqdə daha aşkar görünür, yəni ictimai proseslər sürətləndikcə, cəmiyyətin quruluşu dəyişdikcə, onun informasiya formalarında da müvafiq yeniləşmə gedir, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, ona uyğun bir tərzdə informasiya vasitələri də çəvikləşir. Bu mənada, inkişaf etmiş

cəmiyyətin əsas informasiya vasitələrindən olan sənədli filmlər, eyni zamanda, həmin cəmiyyətin mövcud dil mənzərəsinin müəyyən ifadəçilərindən biridir. Çünkü yazılı və şifahi ədəbi dilimizdə gedən əsas proseslər – müasir dil quruculuğu və ədəbi dildəki dəyişmələr, leksik-qrammatik normaların məruz qaldığı təsirlər, dilin üslubi çalarları, ədəbi tələffüz qaydaları, nitq mədəniyyəti ilə bağlı problemlər, ilk növbədə, məhz kino dilində də öz əksini tapır.

Hazırda emosional nitq, musiqi və müxtəlif növ telefilm siqnalları informasiyanın özünəməxsus sahəsinə çevrilmişdir. Nitq, musiqi və siqnallar onları müşayiət edən qeyri-verbal vasitərlə, jestlərlə, mimika və digər əlavə ünsiyyət vasitələri ilə daha sıx birləşərək getdikcə müükəmməl dil mənzərəsi yaradır. Beləliklə, filmlərin çəkilməsi prosesində incə diferensiasiya, ifadə vasitələrinin daha intensiv təkmilləşməsi istiqamətində inkişaf sürətlənir.

Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri olan prof. Ə.Dəmirçizadə tədqiqatlarında bilavasitə kino dili haqqında danışmasa da, şifahi nitqin bir sıra qaydalarının, xüsusən orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. Onun şifahi nitq haqqında olan fikirləri “Müasir Azərbaycan dili” (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) kitabında öz əksini tapmışdır. Burada şifahi nitqə aid bir çox müddəalar bu gün də kino dili kontekstində öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Əsərlərində şifahi nitq və orfoepiya normaları barədə sistemli söhbət açan akademik M.Şirəliyev səhnə, radio və

televiziya nitqi üzərində də müəyyən müşahidələr aparmışdır. Onun "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" kitabında göstərdiyi kimi, ədəbi dilin yazılı qolunun funksional üslublarının, normativ qaydalarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində çox iş görülsə də, bunu "...ədəbi dilin şifa-hi qolu haqqında demək mümkün deyildir. Halbuki müasir dövr-də şifahi dil sahəsinin işlənmə dairəsi çox genişlənmişdir; biz hər gün radioda, televiziyada, səhnədə, məruzələrdə, çıxışlarda müa-sir Azərbaycan şifahi ədəbi dilini eşidirik" [20, s. 54].

Bütün bunlar nitq normalarına, funksional üslublara güclü təsir göstərir. Buna görə də geniş mənada kino dili-nin tədqiqində üç mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır: 1) kino dili dilin ictimai funksiyaları və dil proseslərinin qarşılıqlı əlaqə kontekstində nəzərdən keçirilməli; 2) bu dilin özünəməxsusluğu kinonun digər ifadə vasitələri sistemin-də və onlarla qarşılıqlı əlaqədə müəyyənləşdirilməli; 3) kino dilinə yazılı və şifahi ədəbi dilin sintezi kimi baxılmalıdır.

Birinci cəhət daha çox dilin sosiolinqvistik aspekti ilə bağlıdır və bu problemi araşdırın tədqiqatçılar dörd mə-sələyə diqqət yetirirlər: a) müəyyən tarixi dövrdə dilin ictimai funksiyalarının genişlənməsi, yaxud məhdudlaşması proseslərinin izahı; b) dilin ictimai funksiyalarının geniş-lənməsinin, yaxud məhdudlaşmasının həmin sahədə xal-qın sosial həyatının inkişafına təsiri; c) dilin ictimai funksiyaları ilə bağlı proseslərin onun daxili strukturunun inkişafına təsiri; ç) dil proseslərinin həmin dildə danışanların ictimai şürurunun inkişafına və mənəvi tərəqqisinə təsiri.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu kinonun hər hansı sahəsinin öyrənilməsinin iki: a) filoloji; b) sosial-psixoloji istiqaməti ilə sıx bağlıdır.

Kino materiallarının sosioloji tədqiqi ictimai rəyin öyrənilməsi və onun tənzimlənməsi yolu ilə cəmiyyət həyatına nəzarəti ehtiva edir. Filoloji tədqiqatın vəzifələrinə isə kinosenari mətnlərinin spesifik xüsusiyyətləri, dil mədəniyyətində onun yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi dağıldır. Buna görə də kino dilinin və nitqinin öyrənilməsinin əvvəldə göstərdiyimiz 2-ci və 3-cü cəhətlərinin əsasını məhz filoloji yanaşma təşkil edir və bu sahədə tədqiqatlar qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifəni – tekstoloji, linqvistik və izahedici vəzifələri ardıcıl şəkildə həll etməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, son 50-60-ci illərdə dünyada kino dilinə və bu və ya başqa şəkildə bu mövzuya aidiyyatı olan mövcud ədəbiyyatı və bu məsələdən bəhs edən müəllifləri şərti olaraq dörd qismə bölmək olar:

a) birinci qrup müəlliflər kinoya şifahi dilin daşıyıcısı və nümunəvi nitq mədəniyyəti tribunası kimi baxır və ekran dilinin anlaşılı olması üçün ona danışq dilinin principləri əsasında yanaşmağı təklif edirlər;

b) ikinci qrup alımlər kino dilinin özünəməxsusluğuna, hər şeydən əvvəl, normativ-üslubi planda yanaşırlar. Onlar ayrı-ayrı filmlərdə istifadə edilən dil vasitələrinin ədəbi dilə uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsini qarşıya qoyurlar;

c) üçüncü qrup müəlliflər kino dilinə kompleks şəkildə yanaşır və onun özünəməxsusluğunu məhz ekranın spesi-

fik təbiətindən çıxış edərək araşdırırlar. Bu tədqiqatlar “nitq-təsvir-səs” triadası çərçivəsində aparıldığından kino dilinin mahiyyətini nisbətən dolğun əks etdirir;

ç) nəhayət, kino dilindən ara-sıra bəhs edən dördüncü qrup müəlliflər müəyyən münasibətlə ekran əsərlərindən danışarkən dil üzərində apardıqları müşahidələrə də toxunur, bu kontekstdə kino dilinin bəzi məsələlərindən söhbət açırlar. Həmin ədəbiyyatlarda daha çox kino dilinin yaradıcılıq təcrübəsində özünü göstərməsi təsvir edilir.

Mətnin necə təşkil olunması üslubun və leksik vasitələrin müəyyənləşdirilməsi, kino dilinin, ssenarinin tərtibi, materialların ekranda səslənmə xüsusiyyətləri filoloq üçün çox aktualdır. Ona görə də filoloji yanaşma filmdə dilin spesifik cəhətlərini aşkarla çıxarmaqla yanaşı, həm də kino sahəsində müəyyən dil eyniliyini göstərir. Vaxtilə bu problemi dünya mədəniyyəti kontekstində nəzərdən keçirən alim və mütəxəssislər qeyd edirdilər ki, bizim zəmanəmizdə bəşəriyyətin xeyli hissəsi ümumi dilə malikdir. Bu halda dilin ümmüklili müxtəlif ifadə formalarına baxma-yaraq, semantik sistemin eyniliyindədir... İndi bizim dil ünsiyyəti miqyasının hədsiz genişlənməsi bir dil çərçivəsində yaranıb. Təbiidir ki, bu genişlənmə ictimai həyatın öz ziddiyyətləri ilə yanaşı, həm də inkaredilməz zərurətdən doğub. Kino belə bir münasib vasitə kimi bir tərəfdən ədəbi dilin norma və xüsusiyyətlərindən bəhrələnir, digər tərəfdən isə təsvir və səs sistemi ilə şifahi nitqin sintezinə nail olmaqla spesifik dil sahəsi yaradır.

Kino və dilin qarşılıqlı əlaqəsi, nitqin publisistika və sənədli filmdə tətbiqi mövzusu prinsipcə yeni deyildir. Bu proses bilavasitə cəmiyyət həyatına daxil olaraq ictimai ünsiyyətin forma və məzmununu xeyli dərinləşdirən televiziyanın təşəkkülü, inkişafı və formalaşması ilə paralel getmişdir. Bir tərəfdən kinonun səs, rəng və təsvir duruluğuna nail olaraq inkişaf etməsi, digər tərəfdən isə televiziyanın kütləvi informasiyanın ən çevik vasitəsinə çevrilməsi bəşəriyyətin ünsiyyət sahəsindəki bir çox arzularını gerçəkləşdirdi. Forma, dil və ifadə sistemlərini təkmilləşdirərək tamaşaçı və dinləyicilərə informasiyanın ən mükəmməl nümunələrini çatdırı bildi.

Ekran nitqini triada (söz-təsvir-səs) daxilində öyrənmək televiziya kimi kinonun da spesifikasını açmağa kömək edir, digər tərəfdən televiziya nitqi canlı dil proseslərini müşahidə etmək üçün zəngin material verir.

Hazırda aktyor nitqi əsasən şifahi formada, həm də şifahi nitqin prinsipləri əsasında qurulur. Bu gün kinonun əlvən təbiəti, təbliğatı və estetik funksiya daşımıası böyük ekranda sözün çevik rol oynamasını şərtləndirir. Burada sözün xüsusi çökisi televiziyada olduğu kimi, həm də söz-təsvir uyarlığı çərçivəsində müəyyənləşdirilir və bu uyarlığın pozulması ayrı-ayrı filmlərin estetik təsirini azaldır. Ona görə də təsvir, görüntü amilinin mövcudluğu nəzərə alınmaqla ekran nitqinin hər cəhətdən (semantik, qrammatik, tələffüz) dürüst, anlaşılıq, aydın, təsirli olmasını təmin etmək kinoaktyorların əsas vəzifəsi sayılmalıdır.

Əlbəttə, kinonun cəmiyyət həyatındaki rolü artdıqca, müxtəlif filmlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin işləkliyi gücləndikcə bu sahədə təhlillərə də tələbat artır. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, kinoda ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi forması özünü göstərir. Hərçənd ki, bəzi alımlar yanlış olaraq kino dilini danışmış dili hesab edir və indi də bəziləri həmin fikirdədirlər. Əslində isə, məsələn, leksika sahəsində kino dili kitab dilinə – normativ dilə daha çox yaxınlaşır, amma hansı sintaktik konstruksiyaların seçilməsini hər bir filmin məqsədi, onun janr xüsusiyyətləri təyin edir. Dil vahidlərinin seçilməsini və onun səsləndirilməsini, qrammatik formalardan istifadə olunmasını da kino janrlarının xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir. Ekran dilinin sintaksisinə də məhz bu prizmadan yanaşmaq məqsədə uyğundur. Kino dilində fikrin, mənanın yaradılmasında sözlə yanaşı, başqa semiotik vasitələr (təsvir, kameranın hərəkəti ilə bağlı olan kadr, plan, rakurs, panoram, eləcə də səs effektləri, musiqi və s.), həmçinin qeyri-verbal (mimika, jest, intonasiya, vurğu və s.) vasitələr iştirak edir. Kino dili belə mürəkkəb sistemə əsaslandığı üçün dünya tədqiqatçıları bu amili nəzərə almalı və ekran dili anlayışına kompleks şəkildə yanaşmalıdır.

Biz monoqrafiyada kino dili problemini məhz bu cəhətləri əsas götürərək araşdırmağa çalışmışıq. Kino dilinin tədqiqi, bütövlükdə şifahi nitqin ifadə imkanlarının üzə çıxarılmasına, onun struktur-funksional xüsusiyyətlərinin, leksik, qrammatik və sintaktik cəhətlərinin, eyni zamanda,

intonasiya-tələffüz üslublarının müasir vəziyyətinin öyrənilməsinə imkan verir.

Tamaşaçının dünyagörüşünü artırmaq məqsədi daşıyan hər hansı telefilm aparıcısı və yaxud kinoaktyor şifahi ədəbi dilə, onun səslənmə qaydalarına, nitq mədəniyyətinin tələblərinə və ədəbi normalarına hörmətlə yanaşmalıdır.

Kinoda aktyor nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistika əsərlərinə, konkret janrlara aiddir. Bu şifahilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də tamaşaçı ilə anlaşılıq, ekspressiv, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə və ədəbi normalara əməl etmək aktyor nitqinin vacib şərtlərindəndir. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü geniş yayan, şifahi ədəbi dilimizə televiziya, radio və kino qədər mənalı çalarlar və rən ikinci bir şifahi nitq tribunası çatmaq çətindir.

Tədqiqat bir-biri ilə sıx bağlı olan iki məsələni – kinoaktyor nitqinin struktur və funksional xüsusiyyətlərini, eləcə də şifahi nitqin ekran təzahürünün spesifikasını araşdırmaq vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. Çünkü bütövlükdə şifahi ədəbi dilin bir çox qanuna uyğunluqları şifahi nitq problemi, onun quruluşu və xarakteri ilə əlaqədardır. Ona görə də şifahi nitqlə bağlı məsələlərin araşdırılmasına böyük ehtiyac olduğundan monoqrafiyada kino dilinin nəzəri məsələlərinin tədqiqi şifahi nitq probleminin və ümumiyyətlə, kütləvi informasiya vasitələrinin dili ilə paralel öyrənilməsi məqsədinə yönəldilmişdir. Burada bir tə-

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Azərbaycan kinosunun dili	16
Səssiz kinoda mövzu, struktur, janr, səsli kinoda isə dil, üslub.....	23
Azərbaycan kinosunun səsli dövründə dil-üslub məsələləri	38
Müstəqillik illərində Azərbaycan kinosunun dil, üslub və janr xüsusiyyətləri	44
Bəşər mədəniyyətində kino dilinin yeri	59
Kino dilinin yaranması haqqında bəzi mülahizələr	65
Kinoda Cəfər Cabbarlı dilinin sadəliyi.....	73
Kino dilində vurğu	87
Kino dilində intonasiya məsələləri	101
Kino dilində orfoepiya qaydaları haqqında	113
Kino dilində orfoepiyanın əhəmiyyəti	125
Kino dilində orfoepik norma	133
Kino dili ədəbi dil normaları hüdudlarında	141
Kino dilində ədəbi tələffüz qaydaları	151
Kino dilində aktyor danışığının tələffüz xüsusiyyətləri	156
Kino dilində saitlərin tələffüzü haqqında bəzi mülahizələr	163
Kino dilində saitlərin tələffüzü zamanı qarşıya çıxan problemlər	181
Kino dilində samitlərin tələffüzü	190
Azərbaycan kinosunda tələffüz üslubları	213
Kino dili və ədəbi danışiq üslubu	226
Kino dili və nitq mədəniyyəti məsələləri	233
Ədəbi dil və kinoaktyor peşəkarlığı	258
Kino dili və şifahi ədəbi dil	266

Kino dilində feillərin zaman və şəxs dəyişməsində qəbul ..	273
Kino dilində sonu qoşa samitli sözlərin	285
Sonu qoşa samitli sözlərin kino dilində işlənmə məqamları haqqında	297
Kino dilində ahəng qanununa tabe olan şəkilçilərin deyiliş qaydaları haqqında.....	306
Kino dilində ahəng qanununa tabe olmayan şəkilçilərin deyiliş qaydaları haqqında.....	313
Bəzi filmlərdə bağlayıcı, qoşma, nida, xitag və işarə əvəzliyi şəkilçilərinin işlənmə məqamları barədə.....	323
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	335

FİZULI MUSTAFAYEV

**AZƏRBAYCAN
KİNOSUNUN DİLİ**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqizi

Çapa imzalanmış 18.09.2023
Şərti çap vərəqi 21,5. Sifariş № 344
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4